Мар'яна Зубеляк

СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА ТА МУЗИЧНО-СПІВАЦЬКЕ ТОВАРИСТВО «ЛЬВІВСЬКИЙ БОЯН»

(за матеріалами газети «Діло»)

Музичко-меморіальний музей С. Крушельницької у Львові

На матеріалах газети «Діло» досліджено двадцятилітню творчу співпрацю С. Крушельницької з музично-співацьким товариством «Боян».

Мистецька діяльність Соломії Крушельницької тісно пов'язана із музично-співацьким товариством «Боян» із самого початку його існування. Восени 1891 р. молода співачка розпочинає свої вокальні студії у консерваторії Галицького музичного товариства. Знаменно, що 19 листопада цього ж року її прийнято у дійсні члени щойно заснованого «Львівського Бояна». До діяльності хорового товариства «Боян» була причетна вся родина Крушельницьких: Осипа, Марія, Володимир та Ганна співали у Тернопільському та Львівському «Боянах», Емілія була співачкою та диригентом Тернопільського і Львівського «Боянів», Антін – диригентом Львівського.

С. Крушельницька співала у концертах «Бояна» не лише у Львові, а й в інших містах: Тернополі, Бережанах, Стрию, Чернівцях, Станиславові, Коломиї. У програмах виступів співачки поряд з оперними аріями та романсами світового класичного репертуару незмінно були твори українських композиторів, які часто вперше звучали саме в її виконанні. З особливою шаною С. Крушельницька ставилась до постаті й творчості Миколи Лисенка. Поряд із Модестом Менцинським вона відкрила глибокий образний зміст Лисенкових солоспівів для галичан і для світової аудиторії. Важливе місце у концертному репертуарі С. Крушельницької займали українські народні пісні, найчастіше – пісні з рідного Поділля, яких співачка знала дуже багато.

Вже перші виступи молодої співачки у складі «Львівського Бояна» привертають загальну увагу. Газета «Діло» з приводу концерту 27 лютого 1892 р. писала: «Короною вечерка був спів симпатичної панни Крушельницької, властительки прекрасного, сильного, рівного металічного голосу. Оплескам для неї не було кінця, і вона мусила співати понад програму. Співала самі народні пісні в композиціях

Лисенка, а такої знаменитої інтерпретаторки композицій народних ми у Львові ще не чули» [1].

Наступний концерт «Львівського Бояна» відбувся 10 березня у приміщенні Народного дому. Хор під керуванням А. Вахнянина виконав: кантату М. Лисенка «Б'ють пороги», уривок з опери «Утоплена», «В'язанку народних пісень» М. Кумановського, «Веснівку» В. Матюка, «Один у другого питаєм» Д. Січинського, Молитву з опери С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм», сцену з IV дії опери А. Вахнянина «Купало». Поряд із вокальними прозвучав і оркестровий твір – Симфонія до мінор М. Вербицького. С. Крушельницька разом із М. Левицьким заспівали два дуети М. Лисенка: «Зацвіла в долині червона калина» та дует Оксани і Вакули з І дії опери «Різдвяна ніч». У газеті «Діло» високо оцінено виконання всіх точок програми. Особливе враження, як писалось, справив спів С. Крушельницької [2].

25 березня 1892 р. відбувся Шевченківський концерт заходами товариств «Просвіта», Наукового товариства імені Шевченка, «Народна Рада», «Руська Бесіда», «Львівський Боян», «Ватра», «Зоря» та Педагогічного товариства. «Не пам'ятаємо уже від років такої участі гостей на концерті в честь Т. Шевченка», – писала газета [3]. Вступне слово виголосив А. Вахнянин, були зачитані численні привітальні телеграми. Хор «Бояна» виконав «Заповіт» М. Вербицького, композиції М. Лисенка «За сонцем хмаронька пливе» та хор з опери «Утоплена». Кульмінаційним пунктом вечора став виступ С. Крушельницької. Вчитуємось у газетні рядки: «Панна С. Крушельницька, найясніша зірка серед зір «Львівського Бояна», що за короткий час своєї появи у Львові здобула собі таку незвичайну симпатію, мала відспівати соло лише одну пісню «Ой люлі, люлі», але по знаменитім відспіваню тої пісні дзвінким металічним голосом мусила на невмовкаюче жадання співати другу «Ой місяцю», ба й третю «Чом, чом чорнобров». Більше чей-вже годі було, хоч публіка хотіла слухати і слухати солов'їного того співу» [3].

Концерт 5 червня цього ж року у приміщенні Народного дому зібрав велику кількість гостей, зокрема були й чеські «Соколи». Усі жінки з'явилися на сцені у народних строях. Яскраві костюми, добре вишколені голоси, високомистецький рівень виконання захопили присутніх. У концерті прозвучали Симфонії ре мінор та сі-бемоль мінор М. Вербицького. Хор під орудою А. Вахнянина виконав «В'язанку народних пісень» Д. Січинського, Quodlibet із слов'янських

пісень О. Нижанківського, композиції М. Лисенка «За сонцем хмаронька пливе» та «Скорбні думи» («Іван Гус» із зміненим текстом) і «В'язанку народних пісень» Г. Топольницького.

С. Крушельницька та Й. Шиманський (співак-баритон, соліст опери) виконали по два солоспіви М. Лисенка. Після сольних виступів, як зазначала газета, чеські гості вставали і вимахували своїми сокільськими шапочками з перами [4].

Шевченківський концерт 1893 р. відбувся 8 березня. У попередніх газетних повідомленнях зазначалось: «...попри п. Мишугу візьме в концерті участь також наша співачка панна С. Крушельницька, тож певна річ, що сей концерт буде найвеличавіший, який коли Русини у Львові устроювали» [5]. Окрім «Веснянок» М. Лисенка та «Живем, живем» А. Вахнянина, хор виконав два нові твори: Д. Січинського «Дніпро реве» та «На щедрий вечір» Ф. Колесси. Ці композиції були надіслані на оголошений правлінням «Львівського Бояна» у 1892 р. конкурс і відзначені відповідно першою та другою нагородами. С. Крушельницька того разу виконала солоспів М. Лисенка «Нащо мені чорні брови» та разом із О. Мишугою – дует «Ангел ночі» із «Запорожця за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Преса високо оцінила виступ молодої співачки: «Голос рівний, звучний та з широкою скалею сопрановою, хороше фразування, чиста інтонація, ясний вислів, ніжне виголошення і відповідна декламація [...]. Публіка принимала продукції панни Крушельницької дуже симпатично і нагороджала їх рівно ж грімкими оплесками, в надії, що молода адептка штуки колись і послужить Русі, котрої пісні вже нині віддає з так красним артизмом і з такою теплотою» [6].

Наступний концерт «Львівського Бояна» відбувся 20 травня. У ньому прозвучали хор з «Утопленої» М. Лисенка, «В'язанка українських народних пісень» Г. Топольницького та чоловічі квартети С. Воробкевича і Ф. Колесси. С. Крушельницька, за словами рецензента, «співала як дійсний соловейко дві Лисенкові пісні з питомою собі чудесною інтерпретацією» [7].

Восени 1893 р., після закінчення консерваторії та успішного оперного дебюту на сцені Скарбківського театру, молода співачка вирушає до Мілана, щоб продовжити навчання та вдосконалити свою вокальну і сценічну майстерність. Але й на чужині С. Крушельницька душею і помислами завжди із своєю батьківщиною. Вона постійно цікавиться подіями у рідному краю, культурним життям Галичини, завжди намагається чимось допомогти землякам. Так, із газети «Діло»

дізнається про урочистості з нагоди 10-річчя перепоховання М. Шашкевича у Львові. З Італії С. Крушельницька надсилає телеграму на ім'я Комітету торжеств: «Я хоч на чужині, – і моя сльоза нехай спаде на Маркіянову могилу. Поминаю нині також пам'ять нашого поета» [8].

Туга за батьківщиною, потреба вісток з рідного краю спонукають С. Крушельницьку зав'язати листування з Михайлом Павликом, Марією Вояковською-Грушевською. Та якщо в листах до М. Павлика молода співачка торкається філософських, естетичних, етичних питань, то у М. Вояковської шукає розради для душі і серця між людьми «чужими, не розуміючими моїх ідей, засад» [9, 99]. Так, у листі С. Крушельницької від 9 січня 1894 р. читаємо: «Нераз так ся мені бажає бути там разом з Вами на «Бояні» та також причинитися до якої роботи, але дарма! Далеченько, моє серденько!» [9, 100].

У 1894 р. артистка отримує запрошення від дирекції Львівського міського театру. «Мені радісно вертати в свої сторони із-за багатьох причин, – пише вона в листі до М. Павлика. – Перше всього зобачуся зі своїми людьми, а також, будучи через літо у Львові, щось дасться зробити і для руської музики...» [10, 212]. Навесні 1894 р. С. Крушельницька знову у Львові. Перший її виступ у «Фаусті» Ш. Гуно, через суб'єктивні та об'єктивні причини, був не дуже вдалий, і музичні критики стримано відгукнулись на нього. А колишні її викладачі, артисти театру вкрай негативно сприйняли і нешаблонне, оригінальне трактування образу головної героїні, і «новий» голос співачки. Адже після італійських студій Соломія розвинула його з мецо-сопрано у лірико-драматичне сопрано, що найбільше відповідало його природі. Та поступово, з кожною наступною виставою молода артистка завойовує публіку і пресу. Так, газета «Діло», відзначаючи успіхи С. Крушельницької після року навчання, підкреслює, що така зміна теситури вийшла на користь співачці: «Тони у неї повні і звучні, інтонація чиста, емісія легка, до того музикальна свідомість в заволодінню партій» [11].

У травні цього ж року співачка виступає на Шевченківському святі разом із О. Мишугою, цитристом і композитором Є. Купчинським та хором «Бояна». «Був се справдішній пир духовний, зготований руско-народними товариствами для многочисленної публики львівської і гостей зі всіх сторін краю, навіть з далеких околиць», – писала газета «Діло» [12]. Автор рецензії особливо захоплюється виконанням С. Крушельницькою творів

Лисенка: «Галицька громада досі мабуть ще не чула кращої інтерпретації наших пісень народних і Лисенкових (котрі уважати треба лиш піднесенням до висоти артизму творчості народної), як її подає нам від якогось часу п-а С. Крушельницька. Відспівання пісні Лисенка «Ой одна я, одна» показало довгі і совісні студії, яких знаменита наша співачка піднялася на полі народної творчості і музики Лисенка спеціально. У відспіваній нею пісні тій зрозуміли ми цілу красу й силу Шевченкової лірики, увесь чар і глибину Лисенкової музики, бо ж співачка віддала пісню ту з таким гарячим почуттям і артистичним натхненням, що очарувала всіх і до сліз зворушувала» [13].

Після концерту голова товариства «Львівський Боян» Володимир Шухевич та диригент Степан Федак вручили С. Крушельницькій та О. Мишузі лаврові вінки з синьо-жовтими стрічками.

С. Крушельницька завжди охоче погоджувалась виступати в доброчинних концертах, кошти з яких використовували українські культурно-освітні інституції. Один з таких концертів відбувся 3 березня 1895 р. у великому залі Народного дому при співучасті О. Мишуги, хору «Бояна». Дохід від цього заходу призначався на спорудження будинку для товариства українських ремісників «Зоря». С. Крушельницька та О. Мишуга виконали дуети з опер «Різдвяна ніч» М. Лисенка та «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського. Д. Січинський, рецензуючи цей концерт, не знаходив відповідних слів, щоб передати і своє захоплення, і всіх, хто мав тоді щасливу нагоду слухати чаруючий спів «тої артистичної пари». Після кожного з дуетів не вмовкали оплески, тож артисти мусили виконати їх вдруге [14].

Цього ж місяця, 25 числа, у переповненому залі відбувся великий концерт, присвячений 34-м роковинам з дня смерті Т. Шевченка. Цей урочистий захід сміливо можна назвати концертом українських музичних новин, бо в ньому вперше у Львові прозвучали нові оркестрові, сольні і хорові твори українських композиторів Галичини та Східної України. Серед них: увертюра та «Козак» з опери П. Щуровського «Богдан Хмельницький», кантата Г. Топольницького «Хустина», солоспів О. Нижанківського для тенора в супроводі скрипки і фортепіано «Минули літа молодії» [15].

У концерті разом із С. Крушельницькою мав виступати О. Мишуга, але йому перешкодила хвороба. Замість нього співав Микола Левицький.

С. Крушельницька виконала сольні партії у «Вечорницях», «Хустині», солоспів Лисенка «Туман, туман долиною», разом із М. Левицьким дует Лисенка «Зацвіла в долині» та понад програму дві народні пісні в обробці К. Штолля. Після кожного номера публіка нагороджувала співаків палкими оплесками і китицями квітів. У рецензії Д. Січинський відзначив чудове виконання С. Крушельницької і уміння напрочуд точно втілити задум автора. Високо оцінив також інші номери програми, зокрема інтерпретацію М. Левицького солоспіву О. Нижанківського «Минули літа молодії», яку автор присвятив молодому співакові.

Наприкінці концерту С. Крушельницькій та М. Левицькому від імені «Львівського Бояна» вручили лаврові вінки з написами на синьо-жовтих стрічках [16].

Незважаючи на чималі досягнення на оперній сцені, С. Крушельницька відчуває потребу дальшого самовдосконалення, розширення діапазону вокальної техніки, збагачення репертуару. Вона вирішує їхати до Відня з метою опанувати німецьку школу співу і вивчити опери Р. Ваґнера під керівництвом знаменитого професора Й. Ґенсбахера. Але перш ніж вирушити в дорогу, Крушельницька готується до свого прощального виступу у Львові 16 травня 1895 р. У цьому концерті взяли участь «Львівський Боян», піаніст професор К. Штолль, флейтист професор Дрежепольський, артист опери Й. Шиманський.

У переповненому великому залі Народного дому зібралися шанувальники таланту молодої співачки. Публіка бурхливими оплесками вітала кожну її появу на сцені. Поряд із творами зарубіжних композиторів: Падеревський «Cheorca mego mi zabrali», «Piesn dudarza», Денца «Stelle d'oro», Браг «Серенада» (у супроводі флейти і фортепіано), Верді дует із «Трубадура» (разом із Й. Шиманським) – артистка виконала кілька українських народних пісень. На цьому концерті вперше прозвучав солоспів О. Нижанківського до слів О. Кониського «І молилася я», яку композитор присвятив С. Крушельницькій [17].

У 1897 р., після тріумфальних виступів в Одесі, С. Крушельницька поспішає до Львова, щоб взяти участь у відзначенні 36-х роковин від дня смерті Т. Шевченка – 17 березня. У концерті також виступили співачка Я. Королевич, хор «Бояна» (хвороба перешкодила виступити О. Мишузі). Наступного дня газета писала: «Пальма першенства у вчорашнім концерті припала панні

Соломії Крушельницькій, бо вона… просто очарувала всіх своїм співом» [18]. Присутніх полонило проникливе виконання каватини з «Різдвяної ночі». А народні пісні в обробках Лисенка, як зазначалось, «виходили в інтерпретації п-ни Крушельницької та при її феноменальнім голосі так чудово, що годі було їх наслухатися». Після концерту представники «Львівського Бояна» вручили співачці лавровий вінець на знак визнання «патріотичної готовності, з якою вона причиняється кожного року до звеличення Шевченкового свята» [18].

Влітку 1898 р. С. Крушельницька здійснила велике концертне турне містами Галичини за участю місцевих «Боянів»: Бережани (12 червня), Станиславів (16 червня), Стрий (19 червня), Львів (21 червня), Коломия (23 червня), Перемишль (7 липня). Програма виступів була підібрана дуже ретельно: арія з опери Дж. Верді «Сила долі», «Пісня дударя» І. Падеревського, арія з «Семіраміди» Дж. Россіні, солоспіви М. Лисенка «Тебе, моя любко єдина», «Коли настав чудовий май». А на додаток співачка виконувала народні пісні.

Преса докладно інформувала читачів про концерти за участю С. Крушельницької, друкувала рецензії на них.

У статті з приводу концерту С. Крушельницької у Станіславові висловлено захоплення яскравим, сильним, тембрально багатим голосом, технічною майстерністю та артистичним темпераментом у поєднанні з принадою жіночої краси» [19]. «Се справді ангельський голос в людськім тілі», – писала газета після концерту в Коломиї [20]. У рецензії на виступ С. Крушельницької у Стрию автор, який заховався під криптонімом З, подивляє незвичайну силу голосу співачки і водночас чудове піанісимо, легкість колоратур. І далі пише з великою теплотою: «Коли вона співає, то ви чуєте відразу, що перед вами не лише співачка, але кромі того незвичайно інтелігентна людина. При співі її декламація і міміка ілюструють так чудово зміст пісень, що навіть не розуміючи італійських слів чоловік догадується, що вони мають значити. Її інтелігенція і гарний характер пробиваються ще більше в її поведеню з людьми» [21].

У концерті в Стрию разом із С. Крушельницькою виступав Модест Менцинський, тоді ще учень другого курсу богословської семінарії, який брав уроки співу у В. Висоцького. Саме цей концерт визначив долю майбутнього славетного співака, який ще не знав, якій справі себе присвятити – духовній чи артистичній. У листі до С. Крушельницької від 24 червня 1898 р. він висловлює подяку за

високу оцінку його голосу і розповідає про свої рішення: «Ви сказали, що я не повинен бути в семінарії, що я не смію бути, що я маю їхати за границю образуватися. Тими словами отворили Ви знову двері мого неспокою, але рівночасно, мабуть, на все замкнули Ви передо мною двері семінарії і мого дотеперішнього життя. Я рішився, вернувши зі Стрия, безусловно користати з голосу і вповні полагати на словах осуду Вашого» [22, 263].

В усіх містах С. Крушельницьку зустрічали дуже тепло, публіка влаштовувала овації. Співачка отримувала від захоплених, щиро вдячних слухачів море квітів, лаврові та срібні вінки з написами на синьо-жовтих стрічках. На згадку про концерт у Бережанах Марко Мурава (Сильвестр Лепкий. – *М. З.*) та Богдан Лепкий присвятили співачці свої вірші.

У 1901 р. культурно-мистецькі кола Галичини відзначали перше десятиліття товариства «Боян». С. Крушельницька, пов'язана контрактом, не змогла прибути особисто на святкування, тож надіслала вітальну телеграму з Варшави з такими словами: «Шлю привіт Боянови, щоб зростав в розцвіті і славі» [23].

Навесні 1903 р. львів'яни знову мали змогу зустрітися з високим мистецтвом славетної артистки, яка приїхала на гостинні виступи. А наприкінці гастролей, 27 квітня, С. Крушельницька співала у великому залі Львівської філармонії (приміщення колишнього Театру Скарбка. – *М. З.*) у благочинному концерті на дохід будови українського театру при співучасті хору «Львівського Бояна», оркестру філармонії під диригуванням Л. Челянського, струнного квартету. У концерті прозвучали увертюра до опери М. Лисенка «Різдвяна ніч», Andante з квартету Ля мажор Р. Штрауса, III частина симфонії П. Чайковського. Хор «Бояна» у супроводі оркестру виконав кантату Лисенка «Б'ють пороги» та половецькі танці з опери О. Бородіна «Князь Ігор».

С. Крушельницька для свого виступу вибрала такі твори: арія з опери А. Бойто «Мефістофель», солоспіви Лисенка «Якби мені, мамо, намисто», «Ой одна я, одна» та народні пісні. Акомпанувала їй Дарія Шухевичівна [24]. Опісля Виділ Товариства імені І. Котляревського висловив щиру подяку «народному Соловієві п. С. Крушельницькій, хору «Львівського Бояна» за участь у концерті» [25].

У 1911 р. С. Крушельницька приїхала з Італії до Львова, щоб взяти участь у відзначенні 100-ї річниці від дня народження Маркіяна Шашкевича. Ювілейні святкування відбувалися в залі Львівської

філармонії. До концертної програми було включено такі твори: Шашкевича-Людкевича «Дністрованка» (перше виконання), Шевченка-Лисенка кантата «Радуйся, ниво неполитая», А. Вахнянина «Живем, живем» і хор пілігримів з опери Р. Вагнера «Тангойзер», що прозвучали у виконанні «Львівського Бояну» та хору «Бандурист». Публіка з нетерпінням чекала виступу славетної землячки, який став кульмінацією вечора. С. Крушельницька виконала два італійські твори та солоспіви українських композиторів: Шашкевича-Матюка «Цвітка дрібная», Шевченка-Лисенка «Удосвіта встав я», Я. Ярославенка «Мав я рожу», Я. Лопатинського «В неділеньку вранці». Кожний вихід співачки публіка зустрічала квітами та невмовкаючими оплесками. Після виконання «Цвітки» на сцену вийшли В. Шухевич, К. Студинський, М. Волошин і вручили С. Крушельницькій вінець з підписаними стрічками та квіти.

Коли програма була вичерпана, публіка ще довго не відпускала свою улюбленицю зі сцени. Тоді С. Крушельницька сіла за фортепіано і під власний акомпанемент виконала свої улюблені народні пісні – «Ой у лузі калина», «А хто іде? Кум до куми», «Ой там в полі», «Зажурилася бідна удовонька». «Співала так, – писав у відгуку на концерт С. Чарнецький, – як лишень Крушельницька вміє співати українську пісню, вкладаючи у її виконання цілу свою пребогату!!! душу». І далі: «Голос п-ні Крушельницької все свіжий, з незвичайно шляхотним полиском, а про спів не дасть ся властиво писати. Її треба о с п і в у в а т и!» [26].

Небувалий успіх С. Крушельницької засвідчив і О. Нижанківський у статті про ювілейні концерти. Варті уваги його слова, що характеризують вокальну майстерність співачки: «На мою думку, п. Крушельницька осягнула зеніт у розвитку свого голосу, яким ще довгі часи буде підбивати серця тих, що у своїх невгасимих артистичних почуваннях будуть шукати її великої, музикальної, артистичної душі. Природний метал і сила, набута школою штука орудування голосом, як фальцет, динаміка, фразування, декламація, рівність вокального регістру від низу аж в гору, а понад усе непорочно чиста інтонація» [27].

Кожен твір в інтерпретації С. Крушельницької вийшов шедевром і справив незабутнє враження на слухачів. Минуть роки і сучасники з пієтетом згадуватимуть про цей виступ. «Голос співачки, чистий мов гірський струмок, переливався, як живе срібло, і то пестив, чарував, то зворушував до глибини душі», – так у своїх спогадах писала

співачка М. Сабат-Свірська про виконання «Веснівки» В. Матюка [28, 168].

С. Людкевича найбільше захопила інтерпретація народної пісні «В неділеньку вранці»: «...вона добула з неї стільки сили і блиску, що справила надзвичайне враження та немовби влаштувала показову лекцію для всіх пізніших виконавців цієї пісні в обробці Лопатинського» [29, 165].

Упродовж двох десятиліть С. Крушельницька була окрасою концертів музично-співацького товариства «Боян». Ні блискучі тріумфи у найпрестижніших театрах, концертних залах, ані всесвітня слава оперної співачки не розірвали її тісних зв'язків з батьківщиною. За будь-яких обставин С. Крушельницька завжди пам'ятала, дочкою якого народу вона є.

Література

1. Діло. – 1892. – № 38. – 29 лют.
2. Діло. – 1892. – № 44, 48, 49. – 7, 11, 12 берез.
3. Діло. – 1892. – № 61. – 26 берез.
4. Діло. – 1892. – № 113, 116, 117. – 1, 4, 7 черв.
5. Діло. – 1893. – № 19.
6. Діло. – 1893. – № 44. – 9 берез.
7. Діло. – 1893. – № 102. – 22 трав.
8. Діло. – 1893. – № 239. – 4 листоп.
9. Горинь В. Невідомі листи С. Крушельницької до М. Грушевської. – Дзвін. – 1993. – № 1. – С. 97-102.
10. Соломія Крушельницька: Спогади. Матеріали. Листування: У 2-х ч. / Вст. ст., упор. і прим. М. Головащенка. – К., 1979. – Ч. II.
11. Діло. – 1894. – № 94. – 10 трав.
12. Шевченкове свято у Львові // Діло. – 1894. – № 100. – 17 трав.
13. Діло. – 1894. – № 101. – 18 трав.
14. Січинський Д. Концерт «Зорі» // Діло. – 1895. – № 42. – 7 берез.
15. Діло. – 1895. – № 51. – 16 берез.
16. Діло. – 1895. – № 59. – 26 берез; Січинський Д. Роковини Шевченка у Львові // Діло. – 1895. – № 63, 64. – 30 берез., 1 квіт.
17. Діло. – 1895. – № 93, 94, 101. – 10, 11, 20 трав.
18. Діло. – 1897. – № 53. – 18 берез.
19. Діло. – 1898. – № 127. – 22 черв.
20. Діло. – 1898. – № 133. – 29 черв.
21. Діло. – 1898. – № 128. – 24 черв.
22. Модест Менцинський. Спогади. Матеріали. Листування / Авт.-упор. М. Головащенко. – К., 1995.
23. Діло. – 1901. – № 136. – 2 лип.
24. Діло. – 1903. – № 78, 79/80. – 22, 24 квіт.

25. Діло. – 1903. – № 88. – 2 трав.
26. Діло. – 1911. – № 248. – 7 листоп.
27. Нижанківський О. Два концерти в пам'ять 100-літніх роковин уродин Маркіяна Шашкевича 6 і 7 падолиста 1911 р. у Львові // Діло. – 1911. – № 249. – 9 листоп.
28. Сабат-Свірська М. Три зустрічі // Соломія Крушельницька: Спогади... – К., 1978. – Ч. І. – С. 167-172.
29. Людкевич С. Спомин // Там само. – С. 164-166.